

Ірина Коновалова

ЄВРАЗІЙСТВО У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ П. М. БІЦІЛЛІ

У статті на матеріалі двох робіт українського історика і мислителя П. М. Біцилли розглядається його участь і роль в євразійському русі. Акцентується увага на постаті Біцилли не тільки як критика євразійської “філософії історії”, але і як глибокого історика зі своєю філософською ідеєю історії.

Ключові слова: євразійство, Схід і Захід, культура, цінності, історичний процес.

I. Konovalova. Eurasianism in the scientific heritage P. M. Bitsilli

This article considering the involvement and role of the Ukrainian historian and thinker P. M. Bitsilli in the Eurasianism, basing on the material of the two works. The author focuses on Bitsilli not only as a critique of the Eurasian philosophy of history, but also as a historian with his deep philosophical idea of history.

Keywords: Eurasianism, East and West, the culture, values and historical process.

И. Коновалова. Евразийство в творческом наследии П. М. Бицилли

В данной статье на материале двух работ украинского историка и мыслителя П. М. Бицилли рассматривается его участие и роль в евразийском движении. Акцентируется внимание на Бицилли не только как критике евразийской “философии истории”, но и как глубоком историке со своей философской идеей истории.

Ключевые слова: евразийство, Восток и Запад, культура, ценности, исторический процесс.

Друга половина ХХ і початок ХХІ століть характеризується підвищенням інтересу до творчості незаслужено забутих у радянський період учених – істориків, філософів, культурологів. До таких учених, на жаль, належить П. М. Біцилли – історик, культуролог, літературознавець, медієвіст, професор Імператорського Новоросійського університету (далі – ІНУ). Сьогодні про самого

Петра Михайловича і його праці написано вже більше сотні наукових робіт, проходять конференції, присвячені його науковій творчості, пишуться дисертації, формується і така галузь дослідження, як біцїллієзнавство [19].

Перш за все, позначимо основні віхи його життя. Петро Михайлович народився в Одесі у 1879 році. Після закінчення Одеської класичної гімназії, вступив на історико-філологічний факультет ІНУ, який і закінчив у 1904 році. У 1910 році після складання магістерського іспиту був затверджений приват-доцентом на кафедрі загальної історії. У 1917 році Біцїллі захистив магістерську дисертацію “Салімбене: нариси італійського життя XIII століття” в Петроградському університеті, після чого був обраний доцентом, а потім екстраординарним професором ІНУ. З лютого 1920 року починається емігрантський період його творчості. Вчений разом з сім’єю емігрував спочатку до Югославії, потім до Болгарії. Помер Петро Михайлович у 1953 році в Софії.

Інтереси вчених, які звертаються до творчості Біцїллі, можна умовно розділити на чотири тематичні групи: 1) теорія та історія культури Біцїллі; 2) теорія історії; 3) соціально-політичні ідеї, 4) літературознавчі інтереси. Євразійський рух – одна із значущих тем наукових праць Біцїллі. Його ставлення до євразійства об’єднує перші три інтереси: в роботах, присвячених євразійству, так чи інакше, піднімаються питання теорії історії, культури, держави.

Про євразійство на цей момент написано багато. Найчастіше цей ідеолого-філософський напрям досліджують історики та філософи. Критика євразійства почала формуватися практично відразу після появи їх перших публікацій як в емігрантському середовищі, так і в Радянській Росії. У 1928 р. після видання пробільшовицького тижневика “Євразія” в цьому русі настала фаза розколу і поступового згасання. Основоположники руху (П. Н. Савицький, Н. С. Трубецький, Н. Н. Алексєєв) виступили з різкою критикою “радянського євразійства”; а колишні його прихильники, такі як Г. В. Флоровський та П. М. Біцїллі взагалі відійшли від євразійства.

Про Біцїллі як теоретика і критика євразійства написано достатньо, але, незважаючи на це, ще багато чого залишається неясним у взаєминах Петра Михайловича з євразійством. Український дослідник І. Н. Коновалов виокремлює три підходи в сучасній історіографії до вирішення проблеми “П. М. Біцїллі і євразійство” [15]. До *першого* напрямку можна зарахувати В. П. Вомперського, С. Тюгашева, Р. Вахітова, Г. Жданову, які беззастережно включа-

ють Біцїлли в коло євразїйцїв. До *другого* належать Б. С. Каганович та М. А. Бїрман. Цї вченї не вважають “...можливим говорити про вченого як євразїйця, але звертають увагу на необхіднїсть враховувати еволюцїю вїдносин П. М. Бїцїлли до євразїйцїв” [15, с. 36]. До *третього* напрямку Коновалов зараховують болгарську дослїдницю Д. Григорову (Софїйський унїверситет), яка розглядає Бїцїлли як “полуєвразїйця” (у вченого бїльше спїльних рис, нїж вїдмїнностей з раннїм євразїйством).

До дослїдникїв, якї цїкавляться євразїйством, нам варто ще вїднести американського славіста і бїографа Г. Флоровського Е. Блейна, для якого євразїйцї представлялися у виглядї обраного кола мислителїв [10, с. 30]. Саму наявнїсть єдностї та цїлїсностї в євразїйському русї вїн пїдавав сумнїву, говорячи про нього “так зване” [10, с. 30]. До глибоких дослїдникїв євразїйства слїд вїднести вїдомих росїйських філософїв Л. І. Новїкову та І. Н. Сїземську, якї в однїй зї своїх спїльних робїт стверджують, що Бїцїлли і Флоровський це тї, кому “... рух в значнїй мїрї був зобов’язан розробкою своєї філософської концепцїї” [18, с. 154].

Метою нашої роботи є розгляд участї Бїцїлли в євразїйському русї з точки зору його загальної концепцїї філософїї історїї. Ми хотїли б зосередити свою увагу на постатї Бїцїлли не тїльки як критика євразїйської “філософїї історїї”, але і як глибокого історика зї своєю філософською ідеєю історїї. Наше дослїдження ми будемо проводити на матерїалї двох робїт Бїцїлли: “Схїд і Захїд в історїї Старого свїту” (1922) [1] і “Народне і людське” (1925) [6]. Як правило, тї вченї, якї присвячують свої працї проблематицї “Бїцїлли і євразїйство” зосереджують свою увагу на вищевїдзначених двох творах і на творї “Два лику євразїйства” (1927) [2]. У цїй статтї ми зупинимося тїльки на двох творах Петра Михайловича: на самому ранньому “євразїйському” і на першому “антїєвразїйському”. Саме в них можна чїтко видїлити історико-їдеологїчні позицїї Бїцїлли. Стаття історика “Два лику євразїйства”, будучи у дослїдникїв його творчостї практично найпопулярнїшою, вимагає бїльш детально-го і докладного аналізу, нїж нам дозволяють рамки нашого дослїдження.

* * *

Для початку ми хотїли б дати коротку характеристику євразїйства як єдиної течїї, описати так євразїйство, як бачили його самї євразїйцї.

До представникїв “класичного” євразїйства (1921-28) можна

віднести вчених різних областей конкретних гуманітарних знань – це кн. Н. С. Трубецький – філолог і лінгвіст; П. Н. Савицький – географ, економіст; П. П. Сувчінський – літературний і музичний критик; Г. В. Вернадський – історик і геополітик; Л. П. Карсавін – історик, філософ культури, релігієзнавець. Відразу зазначимо, що П. М. Біціллі, як і Г. В. Флоровський (історик культури, богослов, патролог і учень Біціллі) спочатку приєднувалися до євразійства, але після розколу в самому євразійському русі стали його явними критиками.

Російські дослідники євразійства Л. І. Новикова та І. Н. Сіземська дуже точно виділили чотири ідеї, що лежали в основі євразійського вчення:

- 1) розвиток та обґрунтування особливих шляхів Росії як Євразії;
- 2) вчення про культуру як симфонічну особистість;
- 3) обґрунтування ідеалів на православних засадах;
- 4) вчення про особливий державний устрій.

Євразійство формувалося як своєрідна форма самосвідомості російської еміграції першої хвилі. Для російської інтелігенції, яка пережила громадянську війну, Жовтневу революцію, крах Російської імперії важливо було знайти пояснення і виправдання всього, що відбувається, переосмислити історичний шлях Росії. Поясненням стало розгляд і розуміння російської революції як логічного продовження і завершення трагедії загальноєвропейської війни. Жовтнева революція була представлена ідеологами євразійства, – пише І. В. Кондаков, – “як суд над петербурзьким періодом російської історії, як суд понад над основними тенденціями розвитку новоєвропейської культури і грізне попередження всесвітньої історії” [16, с. 622]. А сама революційна катастрофа була тим катарсисом, який, на думку євразійців, підняв Росію і росіян на новий щабель історичної свідомості, що опинився недоступним європейцям.

Таким чином, у контексті новоєвропейського розвитку російська цивілізація була представлена євразійцями не як “провінція” світової культури, а як “магістраль” всесвітньо-історичного і культурного розвитку, якимось *з'єднанням* європейських та східних форм культури.

Євразійці доводили, що “російські люди і люди “Російського світу” не суть ні європейці, ні азіати. Зливаючись з рідною та навколишньою стихією культури та життя – ми не соромимося визнати себе євразійцями” – так вони писали у своєму першому

програмному збірнику “Вихід зі Сходу” [12, с. 6]. Центром євразійської культури була, перш за все, російська культура, і представники євразійства сприймали її не як недосконалу частину європейської традиції, недостатньо розвинену, а як самостійну, самобутню культуру.

Пафос філософії євразійства полягав у вже не новій ідеї “місіонерської ролі” Росії: тільки тепер вона виражалася у визволенні колоніального світу від “романо-германського ярма” та інтеграції східних колоніальних і напівколоніальних народів, як культурний союз пригноблених народів у боротьбі за свободу і незалежність проти культурного імперіалізму розвинених країн Заходу.

Ідея культури, чия розробка належить Л. П. Карсавіну, відіграє важливу роль у вченні євразійців. Її основним поняттям є “симфонічна особистість”, яка розуміється як жива єдність різноманіття або як така єдність, що не може існувати окремо від множини. “Індивід в тому вигляді, як його зазвичай уявляють, – пише Карсавін, – просто не існує і є вигадкою або фікцією. Людина “індивідуальна” зовсім не тому, що відділена від і відділена від інших і цілого і замкнута у собі, але тому, що вона по-своєму, по-особливому, специфічно виражає і здійснює ціле, тобто вищу зверхіндивідуальну свідомість і вищу надіндивідуальну волю” [13, с. 181].

Дослідники євразійства вважають, що своєї досконалості процес становлення культури сягає в Церкві [17]. З цього випливає, що “Православна російська церква емпірично і є російська культура, що стає Церквою” [11, с. 130]. Суть православ’я можна виразити поняттям “соборності”, тобто єднання всіх у вірі та любові і заступництві Церкви над усім світом. Основа культури як симфонічної особистості збігається з основою православ’я: вдосконалення себе і через себе всього світу з метою єднання всіх у Царстві Божому.

Євразійська культура, на думку ідеологів євразійства, має породити державу особливого типу, що реалізуватиме єдність і цілісність усіх сфер нецерковного євразійського світу. Якщо припустити, що держава прагне стати Церквою (Градом Божим), то в ім’я цього воно змушене “перетворювати мирську свободу-свавілля в сферу примусу” [16, с. 104]. Сферою держави вже, на думку “радянських євразійців”, стають сила і примус. Володіючи сильною владою, держава повинна зберігати зв’язок з народом і представляти його ідеали. Для цього правлячий “демогичний устрій” (термінологія євразійців) формується шляхом відбору з народу.

Така демотична влада принципово відрізняється від європейської демократії, де уряд обирається на підставі формальної більшості голосів – на цьому зв'язок з народом закінчується.

Отже, ми склали коротку характеристику євразійства як досить цілісного напрямку соціально-філософської думки. Тепер ми на прикладі Біцільлі хотіли б показати, що євразійство насправді було суперечливим і різнобічним.

* * *

У лютому 1920 року П. М. Біцільлі, як ми вже зазначали, разом з родиною емігрував до Югославії. У 1922 р. виходить його перша (найбільш перевидана) робота, пов'язана з євразійською проблематикою – “Схід і Захід” [1]. Ця праця є яскравим прикладом захоплення у той час Біцільлі євразійським рухом. Також у 1922 році виходить його рецензія на книгу “Вихід до Сходу. Передчуття і звершення: Затвердження євразійців” [5]. М. А. Бірман стверджує, що “Зачинателі першого євразійського видання цінували інтелектуальну міць П. М. Біцільлі і прагнули залучити його до співпраці” [9, с.640]. Одним із тих, хто рекомендував Біцільлі, був Г. В. Флоровський.

Починаючи з 1925 року стали виходити праці Біцільлі, в яких він переглядав і критикував основні положення євразійської філософії. До таких “антиєвразійських” робіт Біцільлі варто зарахувати “Народне і людське” (1925) [6]; “Євразійство” (1926) [3]; “Два лику євразійства” (1927) [2]; рецензію на “Євразійський временник” (1927) [4]; “Спадщина Імперії” (1927) [7] і рецензію на книгу “Тридцять роки: Затвердження євразійців” (1932) [8]. Дослідники відзначають, що в роки еміграції у центрі уваги Біцільлі перебували проблеми розвитку російської держави і культури. “Про що б він у ці роки не писав, його не залишали думки і міркування, пов'язані з концепціями, що звучали в дискусіях євразійців” [9, с. 29].

Перша робота П. М. Біцільлі, надрукована в євразійських збірках – “Восток і Захід в історії Старого Світу” – присвячена темі, яка була популярна в інтелектуальному світі початку ХХ століття. Поняття “Сходу і Заходу” належить, на його думку, до числа тих, що найбільш застосовується, і тих, що найменш піддаються критиці. “Протилежність Сходу і Заходу – ходяча формула з часів Геродота. Під Сходом розуміють Азію, під Заходом – Європу, – дві “частини світу”, два “материка”, як запевняють гімназичні підручники; два “культурних світи”, як висловлюються “філософи історії”: “антагонізм” їх розкривається як боротьба “основ” сво-

боди і деспотизму, прагнення вперед (“прогресу”) та відсталості і т. ін.” [1, с. 232]. Навіть якщо такі формули визначення Сходу і Заходу правильні, то вони все одно не вичерпують всього змісту історичної дійсності. І як “контрольний постріл” критики Біціллі наводить вже знайомий аргумент: формули опису Сходу правильні тільки для тих, хто дивиться на нього “з Європи” – хіба “...хто стане стверджувати, що отримувана при такому куті зору історична перспектива є “єдино правильною?” [1, с. 233]. Ця точка зору і сам початок праці, в якому Біціллі зауважує, що дуже корисно іноді переглядати наші звичні історичні поняття, щоб не впасти в “абсолютизм”, нагадує “антиєвропоцентристську” позицію О. Шпенглера виражену в його праці “Занепад Європи” [20, с. 145].

Біціллі виступає проти спрощеного підходу до проблеми. Не відкидаючи контраст культур Заходу і Сходу сьогодні, він закликає не випускати з уваги риси їх подібності в минулому. Політична і культурна історія Заходу не може бути відірвана від історії Сходу. Історик висуває ідею необхідності знаходження шляхів, які приведуть до культурної єдності (тут доречно згадати термінологічний оборот: “єдність у різноманітті”, – його Біціллі буде часто вживати в наступних своїх працях. Культурним завданням сьогодні для Біціллі є “...взаємне запліднення, знаходження шляхів до культурного синтезу, який би, однак, проявлявся всюди по-своєму, будучи єдністю у різноманітті” [1, с. 234]. Також їм висувається концепція єдності Старого світу, що включає простори Європи та Азії, і формулюється ідея синхронного інтелектуального та політичного розвитку великих культурних світів у давнину. Росія як Євразія, на думку Біціллі, не особливий світ, що відрізняється від Сходу і Заходу, а сполучна ланка, яка об’єднує Європу і Азію. Росія, не будучи посередницею в культурному обміні, є осередком творчого здійснення синтезу східних і західних культур. Відзначимо, що М. А. Бірман бачить тут у Біціллі пряму критику однією з центральних ідей євразійців [9, с. 641] (Євразія і Росія як щось відмінне від Сходу і Заходу, що затуляє одне від іншого і т. ін.). Нам здається такий висновок занадто поспішним. Біціллі пише про традиційне тлумачення російської “світової місії”, наводить рядки з вірша А. А. Блока “Скіфи”, зазначаючи, що “такі та подібні формули тільки свідчать про нашу залежність від західної історичної вульгати, залежності, від якої, як виявляється, важко звільнитися навіть людям, відчувшим російське “євразійство” [1, с. 236].

Сприйняття і загальне ставлення Біціллі до євразійської ідео-

логії (до євразійців як до теоретичного напрямку думки Біцїлли, на нашу думку, ніколи не ставився) помітно змінюється в його праці 1925 року “Народне і людське” [6]. Після прочитання цієї праці Біцїлли залишається враження, що євразійці були дуже близькі йому (він описує їх у м’яких, співчутливих словах, кілька разів порівнюючи їх з сентиментальними романтиками), незважаючи на те, що з деякими положеннями їх ідеології він не був згоден. Біцїлли чітко й аргументовано виділяє ті ідеї і положення євразійського руху, які він вважає не зовсім правильними, поспішними і не обдуманими, проте “гострої критики євразійства” [9, с. 642] в цій статті немає. “Євразійці”, яким, загалом, не можна відмовити ні в щирості, ні в обдарованості, ні в справжній культурності, заслуговують більш справедливого й уважного ставлення” [6, с. 484] – так на початку своєї статті пише Біцїлла.

У роботі “Народне і людське” можна виділити два головних питання, які аналізуються автором: питання розвитку післяреволюційної російської історії і культури, а також питання про становище Росії у зв’язку з дихотомією Сходу-Заходу.

Існує один чинник, що викликає співчуття до євразійства: вони належать до небагатьох людей у російській еміграції, які зрозуміли, що до минулого вороття немає. Вони відчули, що російська революція це не просто потрясіння, перериваючий потік часу, а що це життєвий процес, сам рух. Але коли постає питання про те, в якому напрямку рухається ця нова російська культура, у євразійців виникають деякі складнощі – “Вони не стільки визнають дійсність, скільки “стверджують” віщувано “повиннісний бути”, бо він узгоджується з їх історико-філософськими вимогами, – процес” [6, с. 485]. Євразійці слідує в один і той самий час історичному детермінізму, вірять в географічно-етнографічну долю, і вказують російській історії той напрямок, які вони вимагають, щоб вона прийняла, виходячи з їх релігійно-філософських міркувань – такого роду еkleктизм негативно позначається в розумінні ролі російської історії та культури.

Історик вважає заслугою євразійців спробу широкого і всебічного наукового дослідження індивідуальної сутності російської культури та її філософської оцінки. Проте вони практично не розмежовують ці завдання і тому ставлять їх якомось плутано. Індивідуалізують російську культуру євразійці двома способами: безпосередньо вивчаючи її саму і протиставляючи її європейській, германо-романській культурам. Враховуючи ту точку зору (незаперечно, на думку Біцїлли) євразійців, згідно з якою Росія є Єв-

разією, протиставлення між Росією як частиною Європи і іншим європейським світом стає скрутним. У такій ситуації допустимо використання дуже непростого, як вважає Петро Михайлович, прийому стилізації, “...тобто по суті спрощення і деякого згущення фарб” [6, с. 487]. Головне щоб спрощення не перейшло в спотворення. І взагалі при побудові типів історичних індивідуальностей треба, вважає історик, бути дуже уважним, щоб не упустити жодної істотної риси своєрідності та відкинути всі загальні риси досліджуваних типів. Однак євразійці, на жаль, іноді допускають у використанні цих прийомів помилки.

Для євразійців одвічно не існує можливості того, щоб на Заході були будь-які цінності рівні східним. “Захід” для них означає католицизм, а “Схід” – православ’я, а православ’я розуміється як єдино істинне християнство. З католицизму євразійці виводять західноєвропейський ідеал зовнішнього, формально громадського улаштування, прийняття якого завдало шкоди Росії. На їхню думку, католицизм неминуче призводить до соціалізму, а соціалізм у скинутому стані для ранніх євразійців “...вже поміщається в католицизмі, як системі, пристосованій до запровадження Царства Божого на Землі шляхом насильства і примусу” [6, с. 488] – ця точка зору євразійців для Біцїлли у багатьох відносинах правильна. Але історик абсолютно не згоден з позицією євразійців, які стверджують далі, що переродження католицизму в соціалізм є неминучим і кінцевим і що європейська культура зайшла в глухий кут. “Католицька система *могла* діалектично переродитися в свою протилежність, і вона *дійсно* переродилася в неї. *Значить*, вона і *повинна* була переродитися. Цей висновок логічно далеко не бездоганий, він навіть просто незаконний” [6, с. 488].

Продовжуючи міркувати про євразійство, Біцїлли наприкінці роботи пише, що його можна прийняти, якщо поглянути на нього як на “...співчутливе вгадування того процесу, який вже відбувається в Росії ... і це вже багато” [6, с. 491]. Але, на жаль, євразійський рух, їхня ідеологія, як власне і будь-який інший план побудови та розвитку оновленої культури-історії не може послужити стимулом до культурної творчості за таких двох причин. Виходячи з того, що “культура є саморозкриття індивідуальної духовної потенції, справа окремих творчих одиниць” [6, с. 493]: по-перше, культуру не можна як сукню зшити за міркою і, по-друге, така культура ніколи як правило, не збігається по духу з народом. Однак зміни, що відбуваються в культурі викликають зміни в націо-

нальному дусі, який у деяких межах залишається вірний собі.

Отже, на нашу думку, виходячи з того, що після еміграції Петра Михайловича в першу чергу цікавили проблеми історичної долі російської держави, суспільства, культури, нації, гурток євразійців виявився йому близький. Як ми можемо стверджувати, близький друг Біцїлли Г. В. Флоровський сам запрошував його в коло євразійців, до деяких представників євразійства (П. Н. Савицький, Г. В. Вернадський) історик ставився дуже тепло і дружньо – все це створило сприятливі умови для первинного прийняття Біцїлли деяких євразійських ідей. У гуртку євразійців Біцїлли знайшов свій перший інтелектуальний притулок після еміграції. Проте вже після декількох років свого плідного творчого життя Петро Михайлович зрозумів, що багато ідей євразійців розходяться з його переконаннями, що євразійці не йдуть в ногу з часом, вони лише констатують події, що відбуваються в Росії, а подальша її доля залишається для них туманною.

Як можемо судити: Біцїлли не був євразійцем, він не належав до представників цього напрямку, ідея про Біцїлли як про одного з розробників філософської концепції євразійства є, на наш погляд, необґрунтованою, але проблеми, що порушуються прямо чи побічно представниками євразійства, хвилювали його, а деякі їх положення були йому близькі. Історик після 1922 року став тим, хто співчував “євразійському руху”.

Дихотомію Сходу і Заходу, яку так різко підкреслювали євразійці, була не зовсім близька П. М. Біцїлли. Він, не відкидаючи контрасту Сходу і Заходу, вважав, що політична та культурна історія однієї сторони світу не може бути відірвана від іншої. А Росія – це не заслінка Заходу від Сходу, а осередок усіх найголовніших європейських та східних цінностей.

Підбиваючи підсумок теоретичним підставам критики євразійства Біцїлли, визначимо кілька положень. Замість дихотомії “Сходу і Заходу” історик пропонує культурний синтез, замість типу симфонічної особистості – увага до індивідуальних справжніх вимірах історії, замість привнесеної логіки в історичні події – відтворення живого потоку історії.

Література:

1. Бицилли П. М. Восток и Запад в истории Старого света // Избранное: Историко-культурологические работы / П. М. Бицилли. – София, 1993. – Т. 1. – С. 232-247.

2. Бицилли П. М. Два лика евразийства / П. М. Бицилли // Современные записки. – 1927. – Кн. 31. – С. 421-434.
3. Бицилли П. М. Евразийство / П. М. Бицилли // Изток – 1926.31.X. – № 42. – С. 87-92.
4. Бицилли П. М. Евразийский временник Кн. V-я. Париж. 1927 / П. М. Бицилли // Современные записки. – 1927. – Кн.33. – С. 552-553.
5. Бицилли П. М. Исход к Востоку: Предчувствия и свершения: Утверждение евразийцев. – София, 1921 / П. М. Бицилли // Русская мысль. – 1927. – Кн. 1/2. – С. 380-382.
6. Бицилли П. М. Народное и человеческое (По поводу “Евразийского временника”, Кн. IV, Берлин, 1925) / П. М. Бицилли // Современные записки. – 1925. – Кн. 25. – С.484-494.
7. Бицилли П. М. Наследие Империи / П. М. Бицилли // Современные записки. – 1927. – Кн. 32. – С. 311-326.
8. Бицилли П. М. Тридцатые годы: Утверждение евразийцев. – Париж, 1931. – Кн. 7 / П. М. Бицилли // Новый град. – 1932. – № 2. – С. 115-117.
9. Бирман М. А. Штрихи к портрету ученого // Избранные труды по средневековой истории: Россия и Запад / М. А. Бирман. – М., 2006. – С. 633–712 – (Классики отечественной филологии).
10. Блейн Э. Жизнеописание отца Георгия // Георгий Флоровский: священнослужитель, богослов, философ / Э. Блейн. – М., 1995. – С.19-39.
11. Евразийство (Опыт систематического изложения) // Мир России – Евразия: Антология / Сост.: Л. И. Новикова, И. Н. Сиземская. – М.: Высшая школа, 1995. – С. 126–140 – (Из истории отечественной духовности).
12. Исход к Востоку: Предчувствия и свершения: Утверждение евразийцев. – Кн. 1. – София, 1921. – 115 с.
13. Карсавин Л. П. Основы политики // Россия между Европой и Азией: Евразийский соблазн / Л. П. Карсавин – М., 1993. – С. 174 – 216
14. Кондаков И. В. Евразийство // Культурология. Энциклопедия. В 2-х т. – Т. 1. – М. : “Российская политическая энциклопедия”, 2007. – С. 622-624.
15. Коновалов И. Н. “П.М.Бицилли и евразийство”: концептуальные подходы к решению проблемы в современной историографии // Curriculum Vitae. Сборник научных трудов. – 2010. – Вып. 2. – С. 34-37.
16. Новикова Л. И., Сиземская И. Н. Два дика евразийства / Л. И. Новикова, И. Н. Сиземская // Свободная мысль. – 1992. – № 7. – С.100-110.
17. Новикова Л. И., Сиземская И. Н. Политическая программа евразийцев: реальность или утопия? / Л. И. Новикова, И. Н. Сиземская // Общественные науки и современность. – 1992. – № 12. – С. 104-109.
18. Новикова Л. И., Сиземская И. Н. Русская филос. истории / Л. И. Новикова, И. Н. Сиземская. – М. : Аспект Пресс, 1999. – С. 136.

19. Попова Т. Н. Бициллиеведение: проблемы институционализации / Т. Н. Попова // *Curticulum Vitae*. Сборник научных трудов. – 2010. – Вып. 2. – С. 15-26.

20. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. – Т. 1. Гештальт и действительность / О. Шпенглер. – М. : Мысль, 1998. – С. 145.

Рецензент** – доктор філософських наук, професор кафедри філософії природничих факультетів Одеського національного університету імені І. І. Мечнікова **І. В. Голубович